

विलास सारंग यांच्या 'एन्कीच्या राज्यात' या कादंबरीतील आशयसूत्रांचा शोध.

वालमीक विष्णू वाघमारे

मराठी भाषा व वाङ्मय विभाग

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

सत्तेच्या अदृश्य दाबाने ग्रासलेले जीवन :

'एन्कीच्या राज्यात' ही विलास सारंग यांची अत्यंत महत्त्वाची कादंबरी आहे. वेगळ्या अशा भौगोलिक, सांस्कृतिक अवकाशात निर्माण झालेली ही साहित्यकृती आहे. ज्याकाळात मराठी कादंबरीमध्ये अत्यंत अल्प प्रमाणात परदेश, परदेशातील भौजोलिज, सांस्कृतिक जग अवतरत होते. त्या काळात 'एन्कीच्या राज्यात' ही कादंबरी अवतरलेली आहे. प्रस्तुत कादंबरीमध्ये इराक येथील अस्वस्थ सामाजिक अवकाश, त्या अवकाशाचा तेथील समाजजीवनावर पडणारा तीव्र स्वरूपाचा ताण, त्या ताणातून व्यक्तीच्या, पात्रांच्या मनोविश्वावर चढत जाणारे सूक्ष्म विकार, त्या विकारांच्या संघर्षातून वाढणारे मनोजगतातील गुंते व या गुंत्यातून स्वतःलाच संपवू पाहणारे माणसे यांचे अत्यंत सूक्ष्म पदर प्रस्तुत कादंबरीत विलास सारंग यांनी चित्रित केलेले आहेत.

राजकीय सत्ता आपले अस्तित्व टिकविण्यासाठी आपले कायदे, नियम जास्तीत जास्त टोकदार करत असते. लोकांच्या मोकळ्या वावराला, विचाराला सत्ता नेहमीच अडकाव करते. लोकांच्या स्वातंत्र्याचा संकोच सत्तेच्या कृतीतून होत असतो. पण सत्ता हे कधीच उघड पद्धतीने करत नाही. धूर्त, अदृश्य पद्धतीने सत्ता तेथील भौगोलिक, सामाजिक जीवनात आपला दाब बसवित असते. आपला दाब कायम ठेवण्यासाठी शासकीय यंत्रणांचा खूप कौशल्याने ती वापर करीत असते. प्रस्तुत कादंबरीमध्ये इराकमध्ये सत्तेत असणारे सरकार याच पद्धतीने लोकांवरती नजर ठेवताना दिसते. परदेशातून इराकमध्ये येताना वेगवेगळ्या वस्तूवर बंधने लादली जातात. त्या वस्तू इराकमध्ये आणणे गुन्हा ठरविला जातो. उदा. प्रस्तुत कादंबरीतील निवेदक अथवा ज्यांच्या दृष्टिक्षेत्रातून कादंबरी रचली जाते असे पात्र म्हणजे प्रमोद. प्रमोद जेव्हा अमेरिकेवरून इराकला प्राध्यापकाच्या नोकरीसाठी येतो तेव्हा त्याला आवश्यक असणाऱ्या वस्तू तो घेऊन येतो. परंतु इराकच्या विमानतळावर त्याच्या वस्तू काटेकोर पद्धतीने तपासल्या जातात. वेगवेगळे अडचणीचे प्रश्न विचारले जातात. त्यातून प्रमोदची कशीतरी सुटका होते, पण त्याने जगाचे हलहवाल जाणून घेण्यासाठी आणलेला रेडिओ तेथील पोलीस जप्त करतात. रेडिओमधील जाही स्टेशनांवरती इथे बंदी आहे. ती इथे चालविली जात नाहीत. असे सांगून त्याचा रेडिओही सर्व रेडिओ स्टेशने बंद करून नंतरच तुम्हाला मिळेल, असे कळविले जाते. याशिवाय संपूर्ण कादंबरीभर 'टार्गट' या प्रकरणामुळे प्रमोद टोकाच्या दहशतीमध्ये, भीतीमध्ये सापडलेला दिसतो. प्रमोदची ही

मानसिक अवस्था, दहशतीची स्थिती कादंबरीतील एका उताऱ्यामधूनच पाहणे जास्त संयुक्तिक ठरेल. "मग खुर्चीत ताठ बसून प्रमोदने चार ओळींचे एक वाक्य टार्गटपरायटरवर उतरवले. तो थांबला. अचानक त्याच्या लक्षात आले की, या शांत वेळी, टार्गटपरायटरचा आवाज केवढातरी मोठा भासतो आहे. त्या आवाजाचे मनावर दडपण पडल्यासारखे झाले. प्रमोदच्या मनात आले, रस्त्यावरून जाणाऱ्या कुणाच्याही मनावर हा आवाज ठसेल आणि आपला टार्गटपरायटर बेकायदेशीर आहे. मग प्रमोदला स्वतःचं हसू आले. काय आपण या गोष्टीचा एवढा बाऊ करतो आहोत. कोण त्याच्या टार्गटपरायटरची उठाठेव करायला बसणार होतं? उगीच काहीतरी वेडपट भीती मनात बाळगण्यात अर्थ नव्हता. तो विचार मनातून काढून लिहिण्याच्या विषयावर प्रमोदने मन केंद्रित केले. पण विचार जुळेनात. बराच वेळ तो तसाच बसून राहिला. कागदावर एक वाक्य उतरवले होतं तेवढेच. प्रमोदच्या लक्षात आले की, टार्गटपरायटरविषयीचं भय आपण हसज्यावारी नेऊ पाहिलं, तरी त्या भयानं मनात घर केलं आहे."¹⁸

कितीही झटकली तरीही मनातून भीती सहजासहजी जात नाही. तिची वेगवेगळी आवर्तन निर्माण होतात. प्रमोद वेंगुलेंकरचा 'आयडेंटिटी'वरील विचार नुसता मनातच वावरत राहतो. प्रयत्न करूनही तो टार्गटपरायटरवर टार्गट करू शकत नाही. त्याला सतत भीती वाटत राहते. आपल्याला कुणीतरी पाहिले तर? आपण येथील सरकारच्या कारवाईला बळी पडू. नाहक आपण जुरफटले जाऊ. ही अदृश्य भीती कादंबरीभर वेगवेगळ्या पात्राभोवती निर्माण झालेली आहे. त्यामुळे प्रस्तुत कादंबरीतील पात्रे मनोग्रस्त, फोबिया झालेली पात्रे वाटतात. 'शरवान' या पात्राला नेहमीच वेगवेगळे भास होतात. शरवान हा कुर्दी होता. जुर्दी लोक इराकच्या डोंगराळ उत्तरभागातले. ते अरबापेक्षा वेगळे. इराणी लोकांच्या अधिक जवळचे. एकदोन वर्षापूर्वी इराकमधल्या कुर्दी लोकांनी जोराने बंड उभारले होते. त्या बंडात शरवानच्या वडिलांचा सहभाग होता. पण ते बंड मोडून शरवानच्या वडिलांना इराक शासनाने तुरुंगात टाकले. त्यामुळे तेथील सरकारचा कुर्दी समुदायावर राग आहे. शरवानवर वेगवेगळी बंधने लादली जातात. या सगळ्या अदृश्य दबावाने शरवानच्या मनाला वेगवेगळे भास होतात. त्यामुळेच त्याला वाटते की, आपल्यासोबत शिकणारी मुले आपल्या विरुद्ध आहेत. नाटकाच्या तालमीत ती आपल्याला सीझरच्या भूमिकेत स्वीकारत नाहीत. ती सीझरच्या हत्येच्या प्रसंगात खरोखरच आपल्याला मारतील. असे असंख्य वेगवेगळे भास शरवानला

होत राहतात. त्याच्या मनाची सगळी कहानी तो प्रमोद या निवेदक पात्राला सांगत असतो, पण प्रमोदला शरवानला 'पॅरानोइया' हा मानसिक आजार झाला आहे असे वाटते. प्रमोद शरवानला म्हणतो की, मला तुझ्या मनातल्या संशयांना थोडा पॅरानोइयाचा वास येतो. त्यावर शरवान जे बोलतो ते अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्या बोलण्यातून इराकच्या सत्तेलाच पॅरानोइया झाला आहे. त्यांना भीती वाटते. असुरक्षितता वाटते. भीतीचे आणि संशयाचे जाळे माझ्या नव्हे, तर सरकारच्या मनात पसरले आहे. यासंदर्भात शरवानचे म्हणणे पाहणे संयुक्त ठरेल. "डॉक्टर, शरवान एकदम उठून उभा राहून म्हणाला. 'मी तुम्हाला सांगतो ते काय माझ्या मनाचेच खेळ आहेत?' मी बारकाईने सगळ्या गोष्टींचं निरीक्षण करतो, त्यांचा अर्थ लावतो, नुसत्या गोष्टी नाही रचत. हा नुसता पॅरानोइया नव्हे, डॉक्टर! शरवाननं प्रमोद समोर एक फेरी मारली. काय बोलावं याचा प्रमोद विचार करतो आहे. तेवढ्यात त्याच्यासमोर थांबून शरवान म्हणाला, आणि डॉक्टर, तुम्ही मला पॅरानोइया झाला आहे असं सुचवता पण तुम्ही कधी याचा विचार केला आहे का मी ज्याविषयी संशय घेतो, त्या सरकारचं काय? सरकारच्या पॅरानोइयाचं काय? मला नव्हे, डॉक्टर, सरकारलाच पॅरानोइया जडलेला आहे. भीतीचं आणि संशयाचं जाळं पसरत असतं ते सरकारच्या मनात. मग माझ्यासारख्या माणसाच्या पाठी उगीच त्यांचा ससेमिरा लागतो. शरवाननं प्रमोदच्या पुढ्यात आणखी एक फेरी मारली. मग थांबून तो म्हणाला, डॉक्टर परमोद तुम्ही जलपरवाच इथं आला आहात. तुम्हाला नीट कल्पना नाही, सरकारचा हा पॅरानोइया कसा वाढत जातो. आपल्या युनिव्हर्सिटीचं पहा. तीनचार वर्षापूर्वीपर्यंत मुलांमुलींना जेणतेही कपडे घालून यायची मुभा होती. मग ही युनिफार्मची सक्ती आली. शाळकरी पोरानंप्रमाणे युनिफार्म घालायचा म्हणजे एका परीनं आमच्या मनावर काबू मिळवायचा. तसंच, गेल्या वर्षीपर्यंत युनिव्हर्सिटीला गेट असं नव्हतं. कुणीही आत यावं-जावं मग अलीकडेच गेट उभारलं. आडवा लोखंडी बार टाकला. पोलीसचौकी बसवली. असं हे बारीकसारीक बाबतीत सगळीकडे वाढतच जाते. अधिकाधिक आपली नजर सगळीकडे ठेवण्याचा, सगळ्यांवरती पकड घट्ट करण्याचा सरकार आटापिटा करतं. सरकारला सदैव संशय, सदैव भीती जी कुणीतरी आपल्याविरुद्ध हालचाल करतंय, आपल्याला उलथून पाडण्याचे बेत आखतंय, असा हा अजस्र सरकारचा अजस्र पॅरानोइया वाढत जातो. डॉक्टर अन् तुम्ही म्हणताय, मलाच पॅरानोइया जडलाय."^२

वरील शरवानने सरकारच्या संदर्भातील केलेले विवेचन विस्ताराने घ्यायचे कारण की, त्यामधून सरकार हळूहळू आपले निर्बंध घट्ट करत आहे. सरकारला आपली सत्ता कायम ठेवण्यासाठी असे जाचक निर्बंध करावे लागतात. खरेतर इराक शासनाच्या मनात असुरक्षितता आहे. या असुरक्षिततेच्या

अस्वस्थेमुळे शासन वेगवेगळी बंधने नागरिकांवरती लादते. प्रस्तुत कादंबरीमध्ये वावरणाऱ्या, कादंबरीकाराने निर्मिलेल्या बहुसंख्य पात्रांच्या मनामध्ये वेगवेगळ्या स्वरूपाची भीती, असुरक्षितता, निरर्थकता, अपूर्णता, कंटाळा इत्यादी गोष्टी गच्च बसलेल्या आहेत. बहुतेक पात्रे या परिस्थितीतून सुटण्याचा अटोकाट प्रयत्न करतात, पण त्यांना सुटता येत नाही. सबरी या पात्राला आपल्या परदेशातील प्रियेसीसोबत विवाह करायचा आहे. पण शासनाने आणलेल्या नव्या कायदानुसार सुशिक्षित उच्चशिक्षित वर्गातील माणसांना, बुद्धिजीवींना परदेशांतील स्त्रियांसोबत विवाह करून इराकमध्ये वास्तव्य करण्यास मान्यता नाही. तो गुन्हा आहे. त्यामुळे सबरीला प्रेम करण्याचे स्वातंत्र्य आहे, पण त्यासोबत राहण्याचे स्वातंत्र्य नाही. त्यामुळे सबरी अंतरिक बेचैनीतून जातो आहे. परक्या परदेशात वास्तव्य जरण्याऱ्या अनेक लोकांना, पात्रांना तेथील पर्यावरणाशी आपली नाळ जोडता येत नाही. अलिप्तता, परकेपणा त्यांना सतावत राहतो. जगणे कसेतरी ढकलत ती पात्रे वाढत जातात. आपापल्या देशातील लोकांनी विरंजुळा म्हजून मन रमावे, म्हणून एकत्र येण्यासाठी भारतीय क्लब, फ्रेंच क्लब असे वेगवेगळे क्लब तिथे निर्माण झालेले आहेत. तिथे येऊन ही माणसे आपला कंटाळा घालवतात.

निखळ मानवी संबंधाच्या शोधाची अपूर्णता :

प्रमोद वेंगुर्लेकर या प्रतिनायकाला निखळ संबंधाची आस आहे. त्याला जातविरहित, धर्मविरहित, स्वार्थविरहित मानवी संबंधाची अंतरिक ओढ आहे. अशाप्रकारचे मूल्यात्म अस्सल संबंध त्याला भारतासारख्या जातीने, प्रादेशिकतेने कोलाहल माजविलेल्या देशात जोडता येत नाहीत. देवधर्म, अंधश्रद्धा, जातपात, जुनाट रीतिरिवाज यांनी बरबटलेल्या आयुष्याचा प्रमोदला वीट आलाय. मायबापाच्या अति मायेचाही त्याला त्रास होतोय. या एकूण परिस्थितीला त्रासून तो हा देश सोडून दुसऱ्या देशात निखळ खरेखुरे संबंध जोडतील या आशेने निघतोय. तो अमेरिकेला जातो तेव्हा काहीकाळ तेथील वातावरणामधील मोकळेपणा त्याला खूप आवडला. पण अमेरिकन लोक मोकळ्या स्वभावाचे असले तरी ते काहीसे स्वमग्न व स्वतः पुरताच मर्यादित विचार करणारे आहेत हे लक्षात आल्यावर प्रमोदची फार निराशा झाली. यासंदर्भात प्रमोद वेंगुर्लेकर व त्यांची प्रियेसी जोअॅन यांच्यासंदर्भात घडलेल्या एका घटनेचा उल्लेख करता येईल. "अमेरिकन लोक खुल्या स्वभावाचे भासले तरी वस्तुतः प्रत्येकजण स्वतःमध्येच गुंतलेला असतो, जे रिअरच्या अधिक सुखसोयी प्राप्त करून घेण्याच्या पाठी धावत असतो. हे त्याला उमगलं. साध्या क्षुल्लक भासणाऱ्या जोष्टी त्याच्या डोळ्यांत भरू लागल्या. एकदा पिकनिकला गेलं असता वाटेत जोअॅननं स्वतःला आवडतात. म्हणून आर्टिचोक्सचा डबा खरेदी केला. डबा उघडून खाताना तिनं त्याला एकही आर्टिचोक ऑफर केलं नाही. त्यात मोठं गैर काही

नव्हतं. त्याला आर्टिचोक्स खायची होती तर त्यानं आणखी एक डबा घ्यायला सांगायचं होतं. चार पैसे खर्च करण्याचा तो साधा प्रश्न होता. तरी त्याला तिचं वागणं खुपलं."^३

भारतीय संस्कृतीत वाढलेल्या कोणत्याही माणसाला वरील घटनेमुळे संकोच वाटेल. किंवा त्याला किमान पुढला व्यक्ती ज़ाही खात असेल तर तुम्हीही खा असे म्हणण्याची अपेक्षा असते. प्रमोद वेंगुर्लेकर भारतातील कौदट वातावरणाला त्रासून अमेरिकेला आला तरी त्याला हवे तसे मोकळे, खरेखुरे संबंध जोडता येत नाहीत. तसे स्वच्छ पर्यावरण त्याला सापडत नाही. ज़धी कधी त्याला वाटते की, आपल्यातच काहीतरी उणीव आहे. दोष आहे. त्यामुळे आपल्याला निखळ संबंध जोडता येत नाहीत. आपल्याला आपली अलिप्तता तोडता येत नाही. अशाप्रकारे तो स्वतःचीच आत्मचिकित्सा करीत राहतो. वस्तुतः त्याच्या आत एकप्रकारची अस्वस्थता आहे. त्याच्या आयुष्यात येणाऱ्या कोणत्याच प्रियेसी, स्त्रीसोबत तो उत्कट संबंध जोडू शकत नाही. त्यांच्यासोबत तो खुपदा शारीरिक एकरूप होतो पण त्याला त्यापलीकडे त्यांच्यात गुंतता येत नाही. त्याला फक्त त्यांची शरीरापुरती गरज आहे. असेही नाही. त्यापलीकडेही त्यांचा तो विचार करतो, पण पूर्ण त्यांचेच व्हावे असे त्याला कधीच वाटत नाही. जोअॅन, मारिया, सलवा या त्याच्या आयुष्यात आलेल्या स्त्रिया कधीच त्याला आयुष्यभर सोबत राहाव्यात असे वाटत नाही. तसा गंभीर विचारही तो ज़रीत नाही. एकप्रकारची थंड अलिप्तता त्याला वेटाळून आहे असे वाटत राहते. ही अलिप्तता अगदी खोलवर त्याच्या अंगी भिनत आहे. त्यामुळेच तो कोणाशीच निखळ, खरेखुरे संबंध निर्माण करू शकत नाही. या अलिप्ततेचे सूचन संपूर्ण ज़ादंबरीतून मिळत राहते.

निसर्गाची अंतरिक ओढ :

'एन्कीच्या राज्यात' या कादंबरीमध्ये साधारणतः दोन अवकाश चित्रित केलेले आहेत. एका अवकाशामध्ये इराकमधील सामाजिक जीवन, त्या जीवनातील संघर्ष या ताणाचे स्पष्ट चित्रण आहे. या ताणातून मोकळिकीसाठी, बचावासाठी तेथील निसर्गाचा अवकाश हा दुसरा अवकाश चित्रित केलेला आहे. ज्या प्रतिनायकाच्या दृष्टिक्षेत्र-बिंदूतून 'एन्कीच्या राज्यात' ही ज़ादंबरी आकारास येते. ते पात्र म्हणजे प्रमोद वेंगुर्लेकर. प्रमोद वेंगुर्लेकर हा काहीसा थंड प्रकृतीचा माणूस आहे. त्याला समुद्राची प्रचंड ओढ आहे. मुंबईला त्याचे लहानपण गेले म्हणून असेल कदाचित. तो इराकमध्ये आला त्या पहिल्या दिवसापासून इराकमधील समुद्र त्याला पाहायची तीव्र इच्छा निर्माज झालेली आहे. त्यासाठी तो तळमळत आहे. फ्रास्वा या मित्राला घेऊन तो समुद्र पाहण्यासाठी जातो. शहरापासून काही दूर समुद्र किनारा आहे. तिथे गेल्यावर त्याचा भ्रमनिरास होता. सैनिक छावणीच्या पूर्ण नजरेत समुद्र बंद केल्याचे त्याला दिसते. त्यांना समुद्राकडे जाऊ दिले जात नाही. बऱ्याच

जटपटीनंतर तेथील सैनिक त्यांना समुद्राकडे जाऊ देतात, पण सोबत एक सैनिक पाठवतात. त्यामुळे त्यांना मोकळेपणी समुद्र पाहता येत नाही. तरीही प्रमोद वेंगुर्लेकर याची समुद्राची ओढ ज़मी होत नाही. पण या समुद्रालाच बंदिस्त केलेल्या प्रकरणानंतर तो परत कधी समुद्राकडे जात नाही. इराकमधील एन्कीचा जो भूप्रदेश आहे, या भूप्रदेशाला भेट देण्यासाठी तो तळमळत राहतो. भेट दिल्यानंतर तो तेथील वाळवंटात बसतो. तेथील सर्व परिसर तन्मयतेने पाहतो. त्यावेळीची त्याची अवस्था काहीशी झपाटून गेल्यासारखी असते. ती पाहणे येथे अधिक योग्य ठरेल. "सभोवतालच्या रुक्ष ओसाड जमिनीच्या मध्यावर फुटक्या, अस्ताव्यस्त पडलेल्या विटांच्यामध्ये प्रमोद बसून राहिला. कानाशी वारा वाजता होता. धूळ सतत येत होती. जे सांवर चष्यावर, चष्याआडच्या पापण्यांवर, ओठांवर बसत होती. चरचरत होती. दूरवरून उजाडपणातून येणारा अज्ञाताचा वारा इतिहासाची धूळ उडवीत होता. कानात वाजणाऱ्या वाऱ्यानं अन् अंगावर मारणाऱ्या धूळीनं प्रमोदच्या मनाला बधिरपणा आला. हळूहळू मनातलं बाकीचं सगळं विरल्यासारजं झालं, मनात नुसता वारा घोंघावत राहिला. धूळ उडून जात राहिली. जिथं चार हजार वर्षांपूर्वी एन्कीचं देऊळ होत असेल, तिथं बसलेल्या प्रमोदच्या मनाचा काही वेगळ्याच शक्तीनं, जाणिवेनं ताबा घेतला. अंधुकपणे प्रमोदला 'आयडेंटिटी'विषयीच्या आपल्या चिंतेची आठवण झाली, तेव्हा त्याचं त्यालाच हसू आलं. आता इथं ते सर्व अर्थशून्य भासत होत. हिंदुस्थानचं, अमेरिकेचं, माणसामाणसांचं इतर ज़शाकशाचं, कशालाच या वाऱ्याच्या घोंघावण्यापुढे अर्थ उरला नव्हता. अनंतात बुडून अनंतासह अलगद वाहत असल्यासारखं प्रमोदला वाटलं. धूळीनं आपलं अंग अधिकाधिक माखतंय, हे जाणवत असुनही त्याला जागचं उठवेना, संपूर्ण मुक्ततेच्या, विशुद्धपणाच्या या अखंड प्रवाहाबाहेर पाऊल टाकण्याची त्याला इच्छा होईना."^४ एकप्रकारच्या साक्षात्कारी अवस्था प्राप्त झालेली, जाणवलेल्या स्थितीविषयीचे वर्णन उपरोक्त चित्रणातून पाहायला मिळते. संपूर्ण कादंबरीमध्ये उजवा ठरावा अशा प्रसंग येथे आलेला आहे. आपल्या अस्तित्वाची सखोल जाणीव प्रमोदला येथे झालेली आहे. ही जाणीव त्याला उखडून टाकत नाही, तर त्याला स्वीकारशीलता बहाल करते. येथे प्रमोदच्या वेगळ्या जगाचे, स्वभावाचे दर्शन घडते. आदिम निसर्गाची ओढ माणसाला पूर्णतः बदलून टाकते. त्याच्या आतल्या जगाला भीतीने नव्हे, तर एक प्रकारच्या व्यापक स्वीकारशीलतेने व्यापते. सलवासोबत प्रमोद नेहमी पाजथळीच्या प्रदेशात जात राहतो. जहाजाने तेथे ते भटकत राहतात. येथे मात्र प्रमोदच्या इतर प्रियेस्याप्रमाणे तो फक्त शरीररूपाने स्त्रीकडे पाहताना दिसत नाही. पाणथळीच्या प्रदेशात ते शरीर आकर्षणाच्या पलीकडे जावून संवाद साधतात. या भटकंतीत पाणथळीच्या प्रदेशाची वर्णने येत

राहतात. त्यातून जीवनाविषयीचे चिंतन व्यक्त होते. प्रमोद वैगुलेंकरला निसर्गाची प्रचंड ओढ होती. निसर्गाकडे तो नेहमी ओढला जायचा. त्याचा जीव शहरातल्या आयुष्यात जुदमरायचा. या संदर्भात प्रमोदचे विचारच पाहणे संयुक्तिक आहे. "प्रमोदला खरं आकर्षण होतं ते पाणथळी प्रदेशांमधल्या वातावरणाचं. शहरातल्या आयुष्यात एक प्रकारच्या दडपडणाचा सूक्ष्म ताण त्याला सतत जाणवत राहायचा. अदृश्य साखळदंड सगळ्या माणसांच्या भोवती पडलेले आहेत. असं वाटायचं त्या साखळदंडांचा आवाज येण्याचाही प्रश्न नव्हता. जराज जु जीही ओरडत नव्हतं. किंचाळत नव्हतं. ओरडण्याचं, किंचाळण्याचंही स्वातंत्र्य नव्हतं. शहरातल्या अशा वातावरणातून वाऱ्यावर डोलणाऱ्या लव्हाळ्यांच्या विस्तीर्ण रानांमध्ये गेलं, मोटारबोटीच्या संथ लयीवर झुलत बसून राहिलं, म्हणजे प्रमोदला शरीरानं अर्पण मनानं सैलावदल्यासारखं व्हायचं. शहरातल्या रोजच्या जिण्यात प्रमोदला त्या अनुभवाची ओढ लागून राहयची."⁵

एक प्रकारच्या दडपणुकीच्या आयुष्यात जगण्याला भयग्रस्तता टोकरत राहते. स्वातंत्र्य हळूहळू हिरावले जाते. प्रचंड विसंवादी स्थितीत माणूस अडकतो. या स्थितीला प्रतिकार करणे म्हणजे जास्तीच स्वतःचा कडेलोट करणे आहे. अशा परिस्थितीतून बाहेर पडण्यासाठी निसर्ग आदिम काळापासून माणसाला साद घालतो आहे. प्रस्तुत कादंबरीमध्ये वरील प्रकारच्या अंतर्बाह्य संघर्षातून बाहेर पडण्यासाठी प्रमोद वैगुलेंकर वारंवार निसर्गाकडे परतत राहतो. कधी समुद्र तर कधी एन्कीचा प्रदेश तो अंतःप्रेरणेने तुडवत राहतो. त्याच्या अस्तित्वाविषयी, दडपणुकीच्या वातावरणाविषयी विचार करत राहतो. प्रस्तुत जदंबरीमध्ये राजकीय सत्तेच्या ताणातून, घुसमटीतून, अदृश्य दाबातून मोकळे होण्यासाठी, श्वास घेण्यासाठी निसर्गाचे अत्यंत मूलगामी पद्धतीने विलास सारंग यांनी चित्रण केलेले आहे. हे चित्रण अत्यंत उत्कट अंतःप्रेरणेने उतरलेले आहे.

अस्तित्ववादी आशयसूत्रांचे प्रकटीकरण :

'एन्कीच्या राज्यात' या कादंबरीमध्ये अस्तित्ववादी आशयसूत्रांचे प्रकटीकरण केलेले आहे. निवडीचे स्वातंत्र्य, चिंता, भय, दुरावा, अलिप्तता इत्यादी अस्तित्ववादी आशयसूत्रे अत्यंत प्रत्ययकारकरीत्या प्रस्तुत कादंबरीमध्ये चित्रित झालेली आहेत. अस्तित्ववादी दृष्टिकोनातून प्रस्तुत कादंबरी अनेक अर्थानी लक्षणीय ठरते. निवडस्वातंत्र्य हे अस्तित्ववादातील महत्त्वाचे आशयसूत्र अन्य मराठी कादंबऱ्यात अभावानेच आढळते. येथे सुरुवातीलाच प्रमोद अमेरिकेत मिळालेली, देऊ जे लेली प्राध्यापकाची नोकरी नाकारतो. भौतिक सुख, सुबत्ता, यशापयश याच्या पलीकडे जाऊन तो विचार करतो. आयुष्यात त्याला गंभीर स्वरूपाचे कार्य करायचे आहे. काहीतरी अर्थपूर्ण जरायचे आहे. त्यामुळे तो कधीही न पाहिलेल्या इराक या युद्धजन्य देशात नोकरीसाठी जाण्याचे ठरवितो. आयुष्याला

अर्थपूर्णता प्राप्त करून देण्यासाठी तो संकटात उडी घेतो. प्रमोदला आयडेंटिटीवर ग्रंथ लिहायचा आहे. हा विचार त्याला सतत चिंताक्रांत करतो. हा विषय निवडणे हे मुळातच सूचक आहे. नंतर काही काळाने आत्मज्ञान झाल्यावर त्याचे लेखन बारगळते. त्याचा अगोदरचा उत्साह कमी होतो. पुढे असणाऱ्या पर्यायातून प्रमोद निवड करतो व निर्णय घेतो. या संदर्भात इंडियन कॉन्सुलेटमध्ये कॉन्सलच्या दबावामुळे तिथल्या नेव्हल ज मांडरच्यया मूलाला परीक्षेत पास करावे लागते. त्यावेळची प्रमोदची अवस्था किती अपराधभावाची, हताशेची होती, "कॉन्सुलेटमधून कॉलेजकडे जाताना प्रमोद विचार करीत राहिला. ही एक चमत्कारिक आणि काहीशी तापदायक परिस्थिती होती. पैशासाठी वगैरे आपण अशी गोष्ट केली नसती. परंतु इथे वेगळेच आवाहन होते. देशाचं हिता भक्ती श्रेष्ठ, की नैतिकता श्रेष्ठ? अर्थात अशा प्रश्नावर डोक्याला त्रास जरून घेण्यात प्रमोदला विशेष रस नव्हता. जॉन्सल आग्रह जरतो आहे तर करून टाकू काम, असे म्हणून प्रश्न तेवढ्यावरच सोडला. परीक्षेच्या उत्तरपत्रिकांवर नावं नव्हती. मागाहून त्यावर गुप्त नंबर टाकण्यात आलेले होते. तेव्हा त्या विद्यार्थ्याला घरी बोलावणं प्रमोदला भाग पडलं. त्याच्यापुढं गड्डा टाकून प्रमोदनं त्याला आपला पेपर शोधून काढायला सांगितलं. त्या वेंढ्या पोराला बराच वेळ पेपर सापडेना. अखेर सापडला. प्रमोदनं पेपरवर नजर टाकली. त्या बेट्यानं जवळ जवळ काहीच लिहिलं नव्हतं. चारांपैकी दोनच प्रश्नांची उत्तरे लिहिली होती. आता या ठोंब्याचे मार्क वाढवायचे तरी कसे? अखेर प्रमोदनं त्याला तिथल्या तिथं दुसऱ्या एका उत्तरपत्रिकेवरून आणखी एका प्रश्नाच उत्तर लिहायला सांगितलं. या सगळ्या प्रकारावर प्रमोद चरफडत राहिला. असली घाणरेडी गोष्ट करावी लागल्याची त्याला चीड आली. 'देशासाठी' आपल्याला असलं काही करावं लागेल असं त्याला पूर्वी कधी वाटलं नव्हतं."⁶ प्रमोद वैतागतो, चरफडतो, संतापतो, हातशदेखील होतो, पण निर्णय घेतो. ही निर्णयप्रक्रिया प्रचंड वेदनादायक असते, याची जिवंत प्रचीती वरील प्रसंगातून येते.

आता अस्तित्ववादातील चिंता व भय हे आशयसूत्र प्रस्तुत जदंबरीमध्ये कसे प्रकटते हे पाहता येईल. प्रमोद इराकमध्ये बंदी असलेला टाईपरायटर घेऊन येतो. तो त्याच्याकडून चुकीने ट्रॅकेत आणला गेलेला आहे. टाईपरायटरची नोंदणी सिक्युरिटी डिपार्टमेंटला झालेली नाही. ही कृती बेकायदेशीर आहे. आपण जुन्हा केला आहे. असे प्रमोदला वाटते. त्याच्या मनातली ही भीती वाढते. वाढतच जाते. जो जो ती भीती दूर करण्यासाठी प्रयत्न करावे तशी तशी ती भीती वाढतच जाते पक्की होते. त्याचे चित्त जागेवर राहत नाही. या चिंतेला विशेष अर्थ नाही हे जळूनही काही उपयोग होत नाही. टाईपरायटर लपून पलंजाखाली ठेवला तरी ही भीती जात नाही. भयाची परिसीमा

म्हणजे कादंबरीमधील 'शरवान' हे पात्र आहे. शरवान हा हूशार जुर्दी विद्यार्थी आहे. त्याचे वडील कुर्दीनी केलेल्या चळवळीत सहभागी होते. त्यामुळे त्यांना इराक शासनाने तुरुंगात टाकले आहे. शरवानवर ही शासनाची करडी नजर आहे. या दहशतीमुळे शरवान अस्वस्थ आहे. त्याचेच परिणाम म्हणून शरवानला आपल्याविरुद्ध कट, कारवाया रचलेले भास होतात. हे भास बरेच काल्पनिक असतात. शरवान या कल्पनेच्या जाळ्यात अडकत जातो. प्रमोद त्याला समजावतो मनातल्या भीत्या, संशय हे मनानेच निर्माण केलेले असतात. पण शरवान ऐकत नाही. त्याचा पॅरानोइया वाढतच जातो आणि एक दिवस

तो एकाएकी गायब होतो. अशा प्रकारे प्रस्तुत कादंबरीमध्ये अस्तित्ववादातील आशयसूत्रांचे प्रकटीकरण झाल्याचे दिसते.

संदर्भ :

१. सारंज विलास, एन्कीच्या राज्यात, मौज प्रजाशा [मुंबई, प्र. आ. १९८३, पृ. क्र. ९३.
२. तत्रैव, पृ. क्र. १०८.
३. तत्रैव, पृ. क्र. ०७.
४. तत्रैव, पृ. क्र. ८१.
५. तत्रैव, पृ. क्र. १३७.
६. तत्रैव, पृ. क्र. १६७.